

До спеціалізованої вченої ради Д 35.052.19
у Національному університеті «Львівська політехніка»

ВІДГУК

офіційного опонента – Зозулі Євгена Вікторовича
на дисертацію Ярмол Л.В. «Свобода вираження поглядів та проблеми
юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне
дослідження)», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних
наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія
політичних і правових учень

Актуальність обраної теми, яку досліджує Ярмол Л. В., не викликає сумнівів, оскільки вона пов'язана з демократичними процесами в Україні щодо гарантування прав і свобод людини та громадянина. Дисертація, виконана у загальнотеоретичному аспекті, містить ряд пропозицій практико-прикладного характеру, які спрямовані на оптимізацію правового забезпечення реалізації свободи вираження поглядів в Україні.

На необхідності вдосконалення діяльності держави, спрямованої на утвердження та забезпечення прав і свобод людини, створення дієвого механізму їх захисту в Україні, вирішення системних проблем у зазначеній сфері наголошено і в «Національній стратегії у сфері прав людини» (затвердженій Указом Президента України від 25.08.2015 р.). Окрім того, дисертаційна робота є важливою в контексті поступового і невідворотного руху України до європейських стандартів забезпечення прав людини, зокрема свободи вираження поглядів.

Актуальність теми дослідження зумовлена ще й тими подіями, що відбуваються в Україні – вчиненням Російською Федерацією злочину агресії проти України, тимчасовою окупацією частини її території. Як слушно

підкреслюється у праці, у сучасному світі свобода вираження поглядів повною мірою і найефективніше реалізується через засоби масової інформації, які повинні протидіяти інформаційній війні, поширювати правдиві відомості (стор. 25 Д.).

Наукова необхідність дослідження загальнотеоретичних аспектів свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні зумовлена й тим фактом, що ця проблема є мало дослідженою в межах загальної теорії держави і права. Однак такі розвідки мають бути обов'язковою її складовою.

Важливим показником актуальності обраного дисертаційного дослідження є його виконання в межах планових науково-дослідних тем кафедри теорії та філософії права Національного університету «Львівська політехніка»: «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356), «Метаантропологічна концепція державотворення та правотворення» (державний реєстраційний номер 0118U000349).

Усі перелічені моменти не тільки актуалізують дослідження Ярмол Л. В. «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження)», а й роблять його науково обґрунтованим, соціально своєчасним. Тема дослідження відповідає проблематиці докторської дисертації за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації

Ступінь обґрунтованості наукових положень, викладених у вступі та розділах основної частини дисертації Ярмол Л. В., є достатнім. Це забезпечено використанням наукових праць не лише з загальної теорії держави і права, а й цілої низки інших наук – галузевих юридичних наук, міжнародного права, а також з філософії, логіки, психології, релігієзнавства тощо.

Висновки, рекомендації автора є логічними й аргументованими, вони базуються на позиціях гармонійного поєднання наукових досягнень учених минулих років та сучасних методологічних підходах до пізнання свободи вираження поглядів.

Обґрунтованість отриманих результатів Ярмол Л. В підтверджується достатньо широкою джерельною базою дослідження (748 одиниць). Літературні джерела аналізуються автором критично з переконливою аргументацією своїх наукових положень, висновків та рекомендацій. Полеміка ведеться здобувачем з дотриманням етики наукової дискусії з іншими авторами. Необхідно зазначити, що автор детально дослідила наукові праці як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, які відігравали важливу роль у дослідженні теоретико-правових аспектів свободи вираження поглядів як природного та юридичного явища.

Всебічне висвітлення теми зумовило використання дієвого методологічного інструментарію. Для досягнення визначеної мети та розв'язання поставлених завдань при проведенні наукового дослідження автором було комплексно використано широкий діапазон філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових, спеціально-юридичних методів, а також способів наукового пізнання. Заслуговує на увагу поєднання здобувачем низки концептуальних підходів – антропологічного, діалектичного, системного, потребового, ідеалістичного, комунікативного.

У роботі автор використовує також низку загальнонаукових методів: структурний – застосований для розкриття структури свідомості, правосвідомості, світогляду, поглядів, віри людини (підрозділ 2.1); функціональний – забезпечує з'ясування взаємозв'язків поглядів з іншими спорідненими явищами (підрозділ 2.1); аксіологічний, історичний, порівняльний та ін.

У праці широко використані спеціально-юридичні методи: метод тлумачення міжнародно-правових норм (розділи 4, 6) та національно-правових норм з питань свободи вираження поглядів (розділи 5, 6); формально-догматичний – сприяє визначенню основних понять дослідження, а також формулювання пропозицій з удосконалення чинного законодавства України з питань свободи вираження поглядів (підрозділи 3.2, розділи 5, 6); структурно-правовий – забезпечує виокремлення структурних елементів свободи вираження

поглядів як природного права людини (пункт 2.2.1) і як суб'єктивного юридичного права (підрозділ 5.1) та ін.

Варто також акцентувати увагу на чіткій постановці мети дослідження, яка полягає в комплексній загальнотеоретичній характеристиці свободи вираження поглядів та проблем юридичного забезпечення її реалізації в Україні. Мета дисертаційної роботи повною мірою відповідає визначенню завдань, які конкретизовані у дослідженні (стор. 28–29 Д.). Автор також добре обґрунтувала вибір об'єкта та предмета дослідження.

Для досягнення мети дослідження і вирішення комплексу поставлених завдань автор обрала належну науково-теоретичну, емпіричну та методологічну базу дослідження, що дало їй змогу на високому науковому рівні обґрунтувати положення наукової новизни, висновки та рекомендації.

Достовірність та новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Достовірність наукових результатів підтверджена комплексом методів, які застосувала автор, їх сучасною інтерпретацією, коректністю поставлених завдань, неупередженістю одержаних результатів. Викладені у роботі наукові положення базуються на низці важливих здобутків автора, які слугували об'єктивним підґрунтям для аргументованих висновків і рекомендацій.

Оцінюючи новизну одержаних у даному дисертаційному дослідженні наукових і прикладних результатів, варто відзначити, що вона відзначається насамперед тим, що дисертація Ярмол Л. В. є першим у вітчизняній науці загальної теорії держави і права монографічним дослідженням свободи вираження поглядів як природного та юридичного явища, правового механізму забезпечення її реалізації в Україні та визначення шляхів і засобів його удосконалення.

До результатів докторської дисертації не включено наукові результати, за якими захищена кандидатська дисертація.

Важливість для науки одержаних автором результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для подальшого розроблення

загальнотеоретичних аспектів свободи вираження поглядів та юридичного механізму її реалізації в Україні; при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Філософія права», а також галузевих юридичних дисциплін; у нормопроектній діяльності для удосконалення вітчизняного законодавства про свободу вираження поглядів; для підвищення ефективності діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, що забезпечують реалізацію свободи вираження поглядів.

Практична цінність отриманих у роботі результатів підтверджена довідками, актами про їх впровадження в Національному університеті «Львівська політехніка» № 67-01-1184 від 03.07. 2018 р.; Комітеті Верховної Ради України з питань європейської інтеграції № 04-17/16-864 (174068) від 16.08. 2018 р.; Громадській раді при Львівській обласній державній адміністрації № 88/18 від 04.07.2018 р.; Управлінні карного розшуку Головного управління Національної поліції у Львівській області № 2914/14/01-2018 від 01.08. 2018 р.

Серед положень дисертації, що характеризуються *науковою новизною*, хотілося би насамперед акцентувати увагу на найбільш значущих. На наш погляд, серед них передовсім слід відзначити:

– комплексний теоретико-правовий аналіз міжнародно-правових документів з прав людини та відповідних актів законодавства України як основи правового механізму забезпечення свободи вираження поглядів людини;

– визначення крізь призму комплексного теоретико-правового аналізу свободи вираження поглядів людини основних позитивних тенденцій у сфері юридичного забезпечення цієї свободи в Україні та окреслення низки проблем у сфері її реалізації, а також формулювання пропозицій до Конституції України та інших нормативно-правових актів України, спрямованих на їх вирішення;

– авторське визначення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини: це можливість людини виражати внутрішньо та назовні, в будь-якій формі ставлення ймовірнісного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, процесів, подій, фактів дійсності або давати їх оцінку;

– класифікацію форм вираження поглядів людини залежно від засобів: вербальна (усна, письмова, друкована), невербальна, комбінована (поєднання вербальної та невербальної);

– наукове розуміння світових та європейських інституційно-діяльнісних міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів, у системі яких важливу роль відіграє діяльність Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН та Європейського суду з прав людини;

– авторське визначення поняття свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України: це можливість людини, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати погляди, збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї усно, письмово або в будь-якій іншій формі та в будь-який спосіб, окрім випадків, визначених законом. Виокремлення елементів (можливостей) цього суб'єктивного юридичного права та обґрунтування їх подвійного підпорядкування – належать як до права на формування поглядів людини, так і до права на їх вираження. Здійснення порівняльної характеристики структурних елементів свободи вираження поглядів як природного права і як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України;

– загальнотеоретичні положення щодо проблем реалізації свободи вираження поглядів окремими суб'єктами (дітьми, журналістами), а також пропозиції щодо їх вирішення.

Вельми переконливо вибудована структура дисертації, яка складається з переліку умовних позначень, вступу, шести розділів, поділених на тринадцять підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

У *Вступі* обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету і завдання роботи, її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, охарактеризовано об'єкт, предмет та методологічну основу дослідження. Вказано на ті аспекти, які особливо визначають цінність роботи, а саме новизну. Зі всіма

визначеними автором елементами, а саме тим, що зроблено вперше, удосконалено та набуло подальшого розвитку, погоджуюся. Положення наукової новизни достатньо аргументовані.

У *Розділі 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження»*, що складається з двох підрозділів, проаналізовано концептуальні підходи, загальнонаукові і спеціально-юридичні методи та способи дослідження та групи джерел, що становлять теоретико-методологічну основу дисертації. Ціннішим є визначення автором поняття методології пропонованого дослідження свободи вираження поглядів (стор. 42 Д.).

Розділ 2 «Свобода вираження поглядів: природно-правова інтерпретація» складається з двох підрозділів, в яких розкрито поняття, сутність, види поглядів як антропоного феномена; досліджено зміст, структуру свободи вираження поглядів як природного права людини.

Заслуговує на увагу детальне дослідження автором загальнотеоретичних аспектів поглядів як антропоного феномена та визначення їх поняття: це судження людини, в яких виражається її ставлення ймовірнісного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, подій, фактів, процесів дійсності або дається їх оцінка (стор. 94 Д.). Слушним є висновок автора, що погляди людини як обов'язковий елемент різних форм свідомості, зокрема правосвідомості, обов'язково повинен бути відображений при визначенні їх поняття (стор. 159–160 Д.) Розкриті загальнотеоретичні положення про погляди людини дали змогу автору сформулювати дефініцію свобода вираження поглядів як природного права людини та здійснити класифікацію цієї свободи (стор. 133 Д.).

У *Розділі 3 «Форми та способи вираження поглядів»*, що складається з двох підрозділів, розкрито значення, форми та способи вираження поглядів; охарактеризовано засоби масової інформації як один із найефективніших способів вираження поглядів. Заслуговує на увагу обґрунтування автором положень про важливість не лише змісту, а й форми вираження поглядів людини (стор. 166–168 Д.).

Важливе не лише теоретичне, а й практичне значення мають сформульовані автором пропозиції щодо вдосконалення юридичного механізму забезпечення реалізації свободи вираження поглядів за допомогою засобів масової інформації (стор. 208–209 Д.).

У Розділі 4 «Міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів», який складається з двох підрозділів, розкрито поняття й види світових та європейських міжнародно-правових гарантій свободи вираження поглядів і наведено їх загальну характеристику.

Заслуговує на увагу визначення автором поняття європейських правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів як правових засобів, проголошених і здійснюваних європейським співтовариством – європейськими міжурядовими організаціями, завдання яких полягає у здійсненні, охороні і захисті свободи вираження поглядів та окремих її елементів (можливостей) (стор. 234 Д.)

Автором слушно наголошено, що вироблені Європейським судом з прав людини принципи щодо захисту свободи вираження поглядів необхідно брати до уваги у правозастосовчій діяльності державних органів України та при удосконаленні законодавства України (с. 253 Д.).

Розділ 5 «Свобода вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право. Механізм його юридичного забезпечення в Україні» складається з трьох підрозділів, в яких розкриваються зміст, елементи (можливості) свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України; механізм його юридичного забезпечення; зміст міжнародно-правового та національного забезпечення права на мирні зібрання як гарантії реалізації свободи вираження поглядів.

Заслуговує на увагу інтерпретація автором поняття та структури механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні, який становить систему ефективних юридичних засобів реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів загалом, а також окремих її елементів (можливостей), закріплених у національних нормативно-правових актах та в інших джерелах

права (стор. 270 Д.). У контексті наукових рекомендацій, викладених у дослідженні, положень міжнародних документів з прав людини, важливою є пропозиція автора щодо удосконалення ст. 34 Конституції України (стор. 337 Д.).

Розділ 6 «Реалізація свободи вираження поглядів окремими суб'єктами» складається з двох підрозділів, в яких висвітлено загальнотеоретичні положення щодо проблем реалізації свободи вираження поглядів (дітьми та журналістами), а також викладено пропозиції щодо їх вирішення.

Обґрунтованими та важливими є сформульовані автором пропозиції щодо вдосконалення в Україні механізму правового забезпечення свободи вираження поглядів дітьми (стор. 361 Д.) та журналістами (стор. 383 Д.).

Висновки роботи – як кінцеві, так і з окремих питань теми дослідження – є змістовними і мають, безумовно, важливе значення для науки загальної теорії держави і права та юридичної практики України.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях

Основні наукові положення, висновки, рекомендації, сформульовані в дисертації Ярмол Л. В., достатньо повно викладені в авторефераті та в 57 наукових публікаціях. З них п'ять монографій (чотири – у співавторстві); 21 стаття – у фахових виданнях України, з них 14 статей – у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз; п'ять статей – у наукових періодичних виданнях інших держав.

Результати дослідження оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних заходах та відображено в 21 тезах виступів на таких заходах.

Автореферат повністю розкриває структуру дисертації, а його зміст ідентичний з положеннями останньої.

Дисертаційне дослідження Ярмол Л. В. містить важливі результати, які в сукупності забезпечують *вирішення наукової проблеми*, яка полягає у

комплексній загальнотеоретичній характеристиці свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні.

Дисертаційна робота Ярмол Л. В. написана на високому теоретичному рівні, має значну наукову цінність. Структурні елементи дисертації композиційно-логічно та послідовно підпорядковані її змісту. Зміст роботи відповідає обраній темі, характеризується системністю та комплексністю; ключові проблеми сформульовані чітко. Наукові положення, висновки, результати дослідження достатньо обґрунтовані та достовірні та мають вагомe значення для науки загальної теорії держави і права.

Оцінка мови і стилю дисертаційної роботи. Дослідження виконане Ярмол Л. В. літературною мовою та написане в науковому стилі.

Дискусійні положення та зауваження

Визнаючи теоретичну та практичну цінність дисертаційного дослідження Ярмол Лілії Володимирівни, позитивно оцінюючи його загалом, необхідно відзначити, що окремі положення роботи мають дискусійний характер, а окремі з них потребують обґрунтування під час публічного захисту.

1. Сформульоване авторське визначення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини охоплює можливість не лише зовнішнього, а й внутрішнього вираження поглядів (стор. 133 Д.), що, на нашу думку, є дискусійним питанням.

2. Дискусійним є твердження, що природні права людини та інших суб'єктів, які в сукупності становлять природне право, відображені в різних, а саме в біологічному, соціальних, релігійних, правових та міжнародно-правових джерелах, а основним первинним джерелом природного права (природних прав) є Бог як джерело ідеальне (стор. 141 Д.).

3. Цікавими аспектами роботи є положення про форми та способи вираження поглядів. Серед них особливою формою вираження поглядів людини є невербальна (з задіянням знаків, жестів, символів). Використання окремих з них регламентується і законодавством держав. В Україні показовим є прийнятий Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-

соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. У дисертації значна увага зосереджена на аналізі саме невербальної форми вираження поглядів (стор. 172–180 Д.), тому доцільно було б виокремити в роботі підрозділ, присвячений цій формі вираження поглядів. Окрім того, серед можливих напрямів подальшої розробки розглядуваної проблематики можна порекомендувати розвинути дослідження теоретико-правових аспектів свободи вираження поглядів невербальними засобами.

4. Важливим елементом юридичного механізму забезпечення свободи вираження поглядів є юридичні засоби охорони, спрямовані на запобігання порушенням свободи вираження поглядів. Автором виокремлено юридичні засоби охорони свободи вираження поглядів залежно від місця у правовій системі та від найближчої мети правоохоронного впливу на суб'єкта (стор. 303–304 Д.). Дисертант оминула увагою інші критерії поділу зазначених юридичних засобів та їх види, наприклад, за суб'єктами використання; за територіальною поширеністю.

5. Одним із важливих принципів тлумачення положень ст. 10 (свобода вираження поглядів) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950) є такий: *вид та суворість призначеного покарання є факторами, які необхідно брати до уваги при оцінюванні пропорційності втручання у право на свободу вираження поглядів.* Дисертант наводить у роботі приклади ухвалених рішень Європейського суду з прав людини з урахуванням зазначеного принципу (стор. 249-250 Д.). Хотілося б з'ясувати, чи відомі автору рішення Європейського суду з прав людини проти України щодо захисту свободи вираження поглядів, при ухваленні яких врахований розглядуваний принцип.

Зазначені пропозиції та зауваження у своїй більшості мають дискусійний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи, не знижують загального схвалення її наукових якостей, що відповідають критеріям та вимогам які встановлені до праць такого рівня.

Висновок про відповідність дисертації встановленим вимогам

Подана до захисту дисертація Ярмол Л. В. є оригінальним і завершеним науковим дослідженням, в якому здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз свободи вираження поглядів та проблем юридичного забезпечення її реалізації в Україні. Результати дисертаційної роботи є новими та достатньо апробованими. Аналіз наукових публікацій автора свідчить про те, що основні результати роботи отримані Ярмол Л. В. самостійно. Зміст виконаного дослідження відповідає паспорту спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Отже, вивчення дисертації та праць здобувача, опублікованих за її темою, дозволяє стверджувати: дисертація Ярмол Л. В. «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження)», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, відповідає усім чинним нормативним вимогам, зокрема пп. 9, 10, 12, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів» від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами і доповненнями) і встановленим Міністерством освіти і науки України вимогам до докторських дисертацій, а її автор – Ярмол Лілія Володимирівна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Донецького юридичного інституту МВС України

Є. В. Зозуля

Підпис професора кафедри ЗПД
ДЮІ МВС України Зозулі Є.В. засвідчую:
начальника відділу режимно-секретного та
документального забезпечення

В.В. Котова